

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Woede, wellust en weifelzucht

Een freudiaanse symptomatologie van de dwangneurose

PHILIPPE VAN HAUTE & TOMAS GEYSKENS

In zijn beroemde gevalsstudie van de Rattenman, *Opmerkingen over een geval van dwangneurose* (1909), waarschuwt Freud tegen de verlokking om ‘het probleem van de «neurosekeuze» op het driftleven te betrekken» (p. 87). Hij verzet zich hiermee tegen de gedachte dat een specifieke neurose kan worden teruggebracht tot een voor die neurose specifieke driftconstellatie: ‘Wij moeten ons voorhouden dat wij bij *alle* neurosen [hysterie, dwangneurose en paranoia] de symptoomdragers in *dezelfde* onderdrukte driften ontdekken» (1909, p. 87, onze cursivering en onze toevoegingen tussen haakjes). Het onderscheid tussen hysterie, dwangneurose en paranoia gaat alleen over *de verschillende manieren waarop dezelfde driften worden afgeweerd*. Zo stelt Freud in verband met de dwangneurose: ‘Wat aan deze neurose karakteristiek is, datgene wat haar van de hysterie doet verschillen, dient men mijns inziens niet in het driftleven, maar in de psychologische constellatie te zoeken» (1909, p. 95). De neurosekeuze hangt dus alleen af van de specifieke afweermechanismen, niet van welke driften moeten worden afgeweerd.

Ondanks zijn waarschuwing de neurosekeuze niet op het driftleven te betrekken, kan Freud toch niet ontkennen dat in de dwangneurose een zeer specifieke driftproblematiek op de voorgrond staat: een krampachtige, overspannen liefde, die een onbewuste haat moet onderdrukken. Freud zegt hierover in zijn studie van de Rattenman: ‘Het is verheugend te zien hoe vlot wij de raadselachtige processen van de dwangneurose nu kunnen begrijpen door ze met deze ene factor in verband te brengen» (1909, p. 88). Freud lijkt hier zijn eerdere waarschuwing zelf in de wind te slaan en de dwangneurose toch te willen verbinden met een specifieke driftproblematiek, de strijd tussen liefde en haat. Tegelijk maakt zijn manier om deze dwangneurotische driftproblematiek te beschrijven het moeilijk om deze onderneming tot een goed einde te brengen. Freud beschrijft het conflict van de Rattenman in termen van liefde en haat. Maar, wanneer we de ziektegeschiedenis van de Rattenman bekijken valt op dat het niet zozeer gaat over verdrongen haat, maar veeleer over onder-

drukte woede. De dwangneurose is «een voortgaande onderdrukking van de woededrift» (1907/08, p. 182).

In dit artikel willen we laten zien wat deze verwarring tussen woede en haat inhoudt en wat de gevolgen ervan zijn voor Freuds begrip van de dwangneurose. We zullen laten zien hoe de discussie over het relatieve belang van de «psychische constellatie» en de driftproblematiek voor de karakterisering van de neurose kan worden verhelderd vanuit het (miskende) onderscheid tussen woede en haat, alsook hoe de introductie van het zogenaamde «Vadercomplex» in de studie van de Rattenman rechtstreeks samenhangt met de verwarring tussen beide. Zodoende willen we tegelijk een poging doen om toch toe te geven aan de verlokking waartegen Freud in deze studie waarschuwt, om «het probleem van de «neurosekeuze» op het driftleven te betrekken». We zullen dit doen door de verschillende elementen die frequent en op geprononceerde wijze tot de symptomatologie van de dwangneurose behoren, in hun onderlinge samenhang te beschrijven, en proberen ze terug te brengen tot hun gezamenlijke, voor de dwangneurose specifieke, driftmatige wortels. We sluiten hiervoor aan bij Freuds latere tekst over *De dispositie tot dwangneurose* (1913), maar volgen hierbij de intuïtie dat de centrale problematiek van de dwangneurose er geen is van haat, maar van onderdrukte woede.¹

Psychoanalytici moeten uiteraard niet worden overtuigd van het actuele klinische belang van een lectuur van Freuds gevalsstudies. Voor de dwangneurose bestaat het belang van een dergelijke Freudlectuur ons inziens vooral in de nadruk op de onderdrukte woede als kern van de dwangneurose, op de relativisering van het oedipale model dat hiermee samenhangt, en op de afwijzing van een psychogenetische verklaring van de dwangneurose door de *dispositie* tot dwangneurose op de voorgrond te plaatsen.

¶ *Woede versus haat*

Woede en haat zijn zeer verschillend. We kunnen woedend zijn op onze vrienden, zonder hen daarom te haten (want dan zouden het onze vrienden niet meer zijn). Men spreekt weliswaar zowel over blinde haat als over blinde woede, maar het gaat hier toch over heel andere vormen van blindheid. Zoals de liefde is de haat blind wat zijn motieven betreft, maar niet ten aanzien van het object waarop hij is gericht. Wij worden in verlegenheid gebracht wanneer wij onze liefde of haat moeten motiveren. In liefde en haat komen de motieven achteraf (Scheler 1973, p. 152) en ze lijken ook steeds onvoldoende om de haat of de liefde te rechtvaardigen. Maar het object waarop de haat of de liefde zich richt, is duidelijk en heeft een zeer hoge mate van onvervangbaarheid. De blindheid van een blinde woede daarentegen is iets heel anders. In tegenstelling tot de haat heeft de woede de neiging om zich los te maken van de gerichtheid op een bepaald object. De woede kan zich gemakkelijk losmaken van het object dat haar uitlokte. Om deze gedachte duidelijk te maken, kunnen we teruggrijpen

naar het door Josef Breuer geschreven theoretische gedeelte van de *Studies over hysterie* uit 1895. Volgens Breuer is de woede een merkwaardig affect omdat zij meer dan andere affecten wordt gekenmerkt door *verschuifbaarheid*. Breuer schrijft: «Woede kent adequate, bij de veroorzaking passende reacties. Zijn deze onmogelijk of worden ze geremd, dan komen er surrogaten voor in de plaats. [...] Wanneer Bismarck tegenover de koning zijn opgewonden drift moet onderdrukken, lucht hij zijn gemoed door een kostbare vaas tegen de grond te smijten» (Freud & Breuer 1895, p. 246). Een blinde woede is een woede die zich kan ontladen op eender wat omdat ze eigenlijk niet meer op een specifiek object is gericht.

Woede heeft altijd een paroxismaal karakter en staat daarom de koelbloedigheid die voor vergelding nodig is in de weg. Woede is een affect. Ze overvalt ons en brengt ons buiten onszelf. Ze verdwijnt ook weer wanneer de situatie die haar opriep niet langer aanwezig is of wanneer ze werd afgereageerd. Haat daarentegen is een passie. Hij leeft in ons, wij voeden hem, hij geeft ons bestaan standvastigheid en maakt dat wij onszelf niet verliezen (Heidegger 1961, p. 56-59). Haat geeft, met andere woorden, vorm aan wie we zijn, terwijl de woede eerder een situationeel gebonden, momentaan affect is. We zijn nu voldoende gewaard om Freuds eerste grote studie over de dwangneurose — de Rattenman — vanuit het perspectief van de klaarblijkelijke verwarring tussen woede en haat aan een kritische lectuur te onderwerpen.

¶ De Rattenman

Dat het in Freuds beschrijving van deze ziektegeschiedenis wel degelijk over woede en niet over haat gaat, wordt al duidelijk bij het begin van de dwangneurose in de kindertijd van de Rattenman. De jonge Rattenman is een kleine wellusteling, die wordt beheerst door een onverzadigbare kijkdrift. Sinds hij vijf, zes jaar is, heeft hij de onbedwingbare wens vrouwen naakt te zien. De dienstmeisjes in het ouderlijke huis doen niet veel moeite om deze wens te frustreren. Ze laten het jongetje vrolijk zijn gang gaan terwijl hij hen uitkleedt, onder hun rokken kruipt, hen betast en hen assisteert bij het uitknijpen van de abcessen op hun zitvlak (1909, p. 20-21). Voor iemand met een hysterische dispositie zou dit voldoende zijn om zich — terecht trouwens — zijn kindertijd te herinneren als een catastrofale reeks van seksuele trauma's. Maar de kleine Rattenman is al een echte dwangneuroticus, die zich later de confrontatie met de seksualiteit in de kindertijd niet herinnert als een trauma dat hij passief heeft ondergaan, maar als een activiteit waaraan hij actief en driftig heeft deelgenomen.² Over ene juffrouw Lina zegt hij: «Ik geloof niet dat zij iets verkeerd met mij heeft gedaan, maar ik permitteerde mij zelf vele vrijheden tegenover haar» (1909, p. 21). De kleine, zes jaar oude Rattenman is ook al een echte dwangneuroticus omdat zijn voyeuristische wensen — ook toen al — gepaard gingen met een dwangmatige vrees: «Er waren vrouwen, meisjes, die zeer bij mij in de

smaak vielen en die ik dolgraag naakt wenste te zien. Ik had bij deze wensen evenwel een akelig gevoel, alsof er iets zou gebeuren als ik dat dacht, en alsof ik van alles moest doen om het te verhinderen» (1909, p. 21). Op zesjarige leeftijd heeft de Rattenman een volledige dwangneurose ontwikkeld «waarin geen enkel wezenlijk element meer ontbreekt» (1909, p. 22). Een erotische wens gaat gepaard met de dwangmatige vrees dat er iets ergs maar onbestemds gaat gebeuren, dat door allerlei dwangmatige handelingen en gedachten moet worden afgewend. Maar, wat heeft dit alles nu met onderdrukte woede te maken?

Wanneer hij door Freud wordt gedwongen zich een concrete voorstelling te maken van het onbestemde gevaar dat hij zo dwangmatig vreest, antwoordt de Rattenman: «Bijvoorbeeld dat mijn vader zou sterven» (1909, p. 21). Hierbij verzet hij zich fel tegen Freuds suggestie dat deze gedachte ooit iets anders dan een vrees, bijvoorbeeld een wens, zou zijn geweest. Toch kan hij niet ontkennen dat dit thema, dat zijn vader zou sterven als hij seksueel geniet, op verschillende momenten in zijn levensverhaal een belangrijke rol speelt. Wanneer hij voor de eerste keer geslachtsgemeenschap heeft, is hij zozeer onder de indruk van zijn eigen genot, dat hij de gedachte niet kan onderdrukken: «Dit is toch geweldig; hiervoor zou je je vader kunnen vermoorden!» (1909, p. 54). Ook andere oudere mannen moeten eraan geloven. Zo reserveert hij in het sanatorium een kamer naast de kamer van een verpleegster met wie hij tijdens zijn vorige verblijf seksuele contacten had aangeknoopt. Maar wanneer hij hoort dat die kamer al door een oude professor is ingenomen, reageert hij met de woorden: «Ik hoop dat hij een beroerte krijgt» (1909, p. 82). Deze woede-uitbarstingen zijn niet verdrongen. De Rattenman herinnert ze zich, maar ze zijn van hun affectieve waarde ontdaan. Hij herinnert ze zich als loutere gedachten. Hij heeft het wel gedacht maar niet echt gewenst. Dat hij toch in staat is tot enorme woede-uitbarstingen blijkt alleen uit een verhaal dat zijn moeder over hem vertelt, maar dat hij zich niet zelf kan herinneren. Toen hij ongeveer vier jaar oud was, kreeg hij om een of andere reden een pak slaag van zijn vader. «De dreumes kreeg toen een vreselijke woedeaanval en schold nog onder het pak slaag zijn vader uit. Omdat hij echter nog geen scheldwoorden kende, had hij hem benoemd naar alle dingen die hij maar kon bedenken, en gezegd: «Jij lamp, jij handdoek, jij bord» enz.» (1909, p. 57). De Rattenman meent dat hij toen zozeer moet zijn geschrokken van *de kracht van zijn eigen woede*, dat hij sindsdien een lafaard is geworden (1909, p. 58). Sindsdien snelt de vrees voor de kracht van zijn eigen woede de uitdrukking van deze woede vooruit.

In de ziektegeschiedenis van de Rattenman gaat het telkens om een plotse, opstandige woede tegenover iemand die zijn genot in de weg staat: zijn vader (1909, p. 57), de oude professor in het sanatorium (p. 82), legerofficiers (p. 182), zijn verloofde en haar zieke grootmoeder (p. 42), enzovoort. Het gaat telkens om een situationeel bepaald, momentaan affect. Freud beschrijft de lotgevallen van de Rattenman dan ook met woorden als «een ingehouden woede» (p. 182), «een enorme, door het bewustzijn niet te bevatten woede op een persoon die als ver-

stoorder van de liefde optreedt' (p. 43). Maar in zijn theoretische overwegingen maakt Freud geen onderscheid tussen driften, affecten en passies, en hij vertaalt daarom de woede van de Rattenman in termen van haat en sadisme. Zo beschrijft hij de driftconstellatie die typisch is voor de dwangneurose als volgt: 'De sadistische component van de liefde was in de besproken gevallen van onbewuste haat constitutioneel bijzonder sterk ontwikkeld en is daarom voortijdig en al te grondig onderdrukt; en de aan de neurose waargenomen fenomenen vloeien nu enerzijds voort uit de reactief opgedreven bewuste tederheid, anderzijds uit het sadisme, dat in het onbewuste als haat doorwerkt' (1909, p. 88). De 'onderdrukte woededrift' van de dwangneuroticus wordt hier geïnterpreteerd als een in het onbewuste als haat doorwerkend sadisme. Deze interpretatie heeft verreikende gevolgen voor Freuds analyse van de dwangneurose.

Wanneer woede wordt geïnterpreteerd als haat, moet ze gericht zijn op een specifiek object. Of anders gezegd, als de woede volgens de logica van de haat wordt geïnterpreteerd, dan kunnen de opeenvolgende woedeaanvallen van de Rattenman alleen op steeds hetzelfde object zijn gericht. De diversiteit van de objecten waarop de woede zich richt kan dan alleen schijn zijn. In het geval van de Rattenman krijgt de vader hierdoor een enorm gewicht. De haat is volgens Freud oorspronkelijk en eigenlijk gericht tegen de vader. De onderdrukte woede tegenover sadistische officiers, zieke grootmoeders en oude professoren moet worden opgevat als *overdracht van de haat* tegenover de vader op latere vader-substituten. Het 'Vaterkomplex' verschijnt zo als het effect van een conceptuele verwarring tussen woede en haat. De Rattenman wordt overvallen door een blinde woede telkens wanneer iemand zijn seksuele verlangens dwarsboomt. De kinderlijke woedeaanval tegen zijn vader is weliswaar het prototype en het model van dergelijke situaties, maar dit betekent nog niet dat hij ook de oorsprong van een onbewuste *haat* zou zijn.

¶ *Psychische mechanismen versus driftproblematiek*

Ook Freuds stelling dat de neurosekeuze enkel afhangt van de psychologische constellatie, en niet van welke driftmatige problematiek het is die wordt afgeweerd (1909, p. 95), moet worden bekritiseerd vanuit dit onderscheid tussen woede en haat. De dwangneurose wordt gekenmerkt door een specifiek afweer-mechanisme. Bij de dwangneurose gaat het niet, zoals bij de histerie, om amnesie door verdringing: 'De verdringing heeft zich hier van een ander, eigenlijk eenvoudiger mechanisme bediend; in plaats van het trauma te vergeten heeft ze daaruit de affectbezetting teruggetrokken, zodat in het bewustzijn een indifferente, onbelangrijk geachte voorstellingsinhoud resteert' (1909, p. 49). Hoewel Freud hier nog spreekt over de verdringing van een trauma, gaat het in feite over de onderdrukking van een affect.³ Het affect wordt onderdrukt in de situatie waardoor het wordt uitgelokt en dit affect wordt dan verschoven naar andere, bij voorkeur onbelangrijke situaties. Het is dit psychische mechanisme

van onderdrukking en verschuiving, dat het specifieke van de dwangneurose uitmaakt. Dit psychische mechanisme van de dwangneurose staat volgens Freud los van de driftmatige constellatie die erdoor wordt afgeweerd want «de door de liefde in het onbewuste onderdrukt gehouden haat speelt immers ook een grote rol in de pathogenese van hysterie en paranoia» (1909, p. 87). Maar, wat als het niet om haat maar om woede gaat? Wanneer Freud concrete klinische voorbeelden geeft van hoe dit afweermechanisme van de dwangneurose in zijn werk gaat, wordt de intrinsieke band duidelijk tussen dit afweermechanisme (onderdrukking en verschuiving) en het specifieke affect van de *woede*.

De Rattenman krijgt een dwangmatige zelfmoordimpuls terwijl zijn verloofde bij haar zieke grootmoeder is. Terwijl hij naar de kast gaat om een scheermes te nemen om zich de keel door te snijden, valt hem in: «Nee, je moet erheen reizen en de oude vrouw van kant maken.» Hij ergert zich over het feit dat zijn geliefde bij haar grootmoeder en niet bij hem is. Maar de Rattenman voelt geen enkele opwelling van wrevel. In plaats daarvan wordt hij overvallen door bovenstaande moorddadige dwangvoorstellingen. Volgens Freud zijn deze voorstellingen en dwangbevelen de uitdrukking van «een *onbewuste woede-aanval* die zich samen met het verlangen zou kunnen inkleden in de uitroep: «O, ik wil erheen reizen om de oude vrouw van kant te maken die mij van mijn geliefde berooft!» Dan volgt het bevel: «Maak jezelf van kant, als zelfbestrafing voor die woeste begeerte en moordlust», en het gehele proces dringt onder zeer hevig affect in omgekeerde volgorde tot het bewustzijn van de dwanglijder door» (1909, p. 42-43, onze cursivering). Of: op een dag krijgt de Rattenman de onzinnige gedachte dat hij te *dik* is, en hij begint als een gek te diëten en te sporten. Hij kan deze dwanggedachte pas duiden wanneer hij zich herinnert dat zijn verloofde in die periode bij hem was in het gezelschap van haar Engelse neef, die Richard heette en dus *Dick* werd genoemd. Deze Dick had de Rattenman zwaar op zijn zenuwen gewerkt door zijn geliefde het hof te maken. Maar blijkbaar was hij «veel jaloers en woedender op hem dan hij zichzelf had willen bekennen» (1909, p. 43). Volgens Freud hebben deze beide dwangimpulsen met elkaar gemeen «dat ze ontstaan zijn als reactie op een *enorme, door het bewustzijn niet te bevatten woede* op een persoon die als verstoorder van de liefde optreedt» (1909, p. 43, onze cursivering).

Het feit dat de Rattenman zijn enorme woede niet als zodanig voelt en in de plaats daarvan zichzelf iets aandoet (zelfmoordimpuls, vermagerzucht), *ligt in het verlengde van de dynamiek van de woede zelf*. We verwezen reeds eerder naar het door Josef Breuer geschreven theoretische gedeelte van de *Studies over hysterie* uit 1895. Breuer schrijft er dat de woede meer dan andere affecten wordt gekenmerkt door *verschuifbaarheid*: «Wanneer Bismarck tegenover de koning zijn opgewonden drift moet onderdrukken, lucht hij zijn gemoed door een kostbare vaas tegen de grond te smijten» (Freud & Breuer 1895, p. 246). Het is merkwaardig dat Breuers inzichten over de woede geen enkele rol lijken te spe-

len in Freuds neuroseleer. De dwangneurotische symptoomhandelingen van de Rattenman maken immers op een doorgedreven manier gebruik van het door Breuer beschreven mechanisme. Zijn woede tegen de zieke grootmoeder en tegen Dick wordt verschoven naar de zelfmoordimpuls en de vermagerwoede.⁴ De dynamiek van de woede zelf werkt een dergelijke verschuiving in de hand: 'Wij voelen ons ontlast indien de excitatie maar door *een of andere* sterke motorische innervatie wordt verbruikt' (1895, p. 246, onze cursivering). De dwangneurose buit deze tendens tot verschuifbaarheid uit in functie van de afweer. Door de verschuiving van de woede wordt het affect onttrokken aan de oorspronkelijke situatie. Zo gaat, in tegenstelling tot bij Bismarck met zijn vaas, de verbinding tussen de situatie die de woede uitlokte en de surrogaathandeling voor het bewustzijn verloren.⁵ Daardoor krijgen deze surrogaathandelingen een dwangmatig en irrationeel karakter.

De dwangneurose wordt niet alleen gekenmerkt door dergelijke dwanghandelingen, maar nog meer door dwangdenken en twijfelzucht. Het prototypische voorbeeld hiervan is de grote dwangmatige vrees van de Rattenman. Tijdens een legeroefening vertelt een officier een verhaal over een gruwelijke straf uit de Oriënt waarbij ratten zich langs de aarsopening van de slachtoffers in hun lichaam bijten. Hierbij krijgt de Rattenman de dwanggedachte dat deze straf aan zijn geliefde en aan zijn vader in het hiernamaals wordt voltrokken. Later zegt deze officier aan de Rattenman dat hij de rembourskosten voor een postpakket aan luitenant A moet terugbetalen. De Rattenman krijgt hierbij de dwanggedachte: 'Als je het terugbetaalt, gebeurt het (de rattenstraf).' Hierop volgt onmiddellijk een dwangmatig tegenbevel: 'Je *moet* het geld aan luitenant A terugbetalen.' Wanneer blijkt dat niet luitenant A maar luitenant B de kosten heeft voorgeschoten, raakt de Rattenman in totale vertwijfeling omdat het nu onmogelijk is zich aan zijn dwangmatige belofte te houden (1909, p. 26-27). Het dwangdenken richt zich bij voorkeur op dergelijke pietluttige (geld)zaken, of op de grote onzekerheden van het bestaan die voor iedereen onzeker en onderwerp van twijfel zijn, zoals de afstamming van de vader, de levensduur, het leven na de dood en de betrouwbaarheid van het geheugen (1909, p. 81). Dwangneurotici hebben blijkbaar *behoefte* aan twijfel en onzekerheid, want die voedt hun eindeloze besluiteloosheid en hun dwangmatig wikken en wegen.

Volgens Freud is de krankzinnige weifelzucht van dwangneurotici geen cognitief maar een driftmatig probleem. Het is niet zo dat zij niet kunnen leven met onzekerheid en ambiguïteit; zij maken integendeel gebruik van de ambiguïteit van het bestaan om uitdrukking te geven aan de ambivalentie van hun affecten. Een eenvoudig voorbeeld kan dit verhelderen. Dwangneurotici hebben de neiging hun activiteiten steeds te onderbreken en weer bij nul te beginnen, of altijd naar een bepaalde activiteit te moeten terugkeren om te controleren of ze wel correct is verlopen. Het uitzetten van het koffiezetapparaat, het sluiten van de voordeur, een cursus bestuderen of een gebed opzeggen... deze activiteiten worden bevangen door een irrationeel en weifelend heen-en-weer,

alsof ze tijdens de handeling werden gestoord en daarom alles moeten herhalen. Voor Freud ligt hier de analogie met het normale handelen: ‘Als ik bijvoorbeeld tijdens het schrijven van een brief door interrupties van iemand anders gestoord ben, voel ik mij daarna terecht onzeker over wat ik wel onder invloed van de storing geschreven kan hebben, en ik ben genooddaakt voor de zekerheid de brief na voltooiing nogmaals door te lezen. Zo kon ik ook menen dat de onzekerheid van de dwanglijders, bij voorbeeld in hun gebeden, komt doordat zich bij hen voortdurend onbewuste fantasieën storend in de bezigheid van het bidden mengden’ (1909, p. 89). Volgens Freud zijn deze storende onbewuste fantasieën in de dwangneurose altijd de uitdrukking van een onderdrukte ‘vijandige impuls’ (1909, p. 90). Maar ook hier moeten we deze vijandigheid opvatten als woede en ergernis, en niet als haat of sadisme. Freuds eigen analogie met het normale geeft dat al aan. Wanneer we door iemand anders worden gestoord, leidt dat ons niet alleen af. Het leidt ook tot ergernis. Het werkt ons op de zenuwen. Wanneer we erin slagen uiting te geven aan deze ergernis, kunnen we nadien zonder veel problemen onze onderbroken activiteit hervatten. Mocht het hier om haat gaan dan zou dit laatste niet lukken. Enkel wanneer we om een of andere reden onze ergernis moeten onderdrukken, oefent dit een blijvende storende invloed uit op de hernomen activiteit. Het weifelende heen-en-weer dat de dwangmatige handelingen en gedachten kenmerkt, zou dan eveneens vanuit de dynamiek van een enorme onderdrukte woede kunnen worden verstaan. Maar, zoals Freud niet vermeldt dat de interrupties van iemand anders tijdens het schrijven zijn ergernis opwekken, zo ontbreekt dit element ook in zijn analyse van het dwangdenken van de Rattenman. De obsessie met de rattenstraf en de daaropvolgende dwanggedachten over het terugbetalen van het geld worden door Freud verbonden met de onbewuste haat van de Rattenman tegen zijn vader en zijn geliefde (1909, p. 25-26). Freud staat niet stil bij de enorme woede en opstandigheid die de Rattenman moet onderdrukken tegenover de sadistische officier die over de rattenstraf vertelt en die hem daarna zegt dat hij de rembourskosten aan luitenant A moet terugbetalen (1909, p. 26). Nochtans lijkt het feit dat het net deze officier is die hem de opdracht geeft om het geld terug te betalen, cruciaal om het dwangmatige fiasco van deze geldkwestie te begrijpen. In de *Oorspronkelijke notities* wijst Freud trouwens wél op het belang van zijn woede tegen deze en andere officieren: ‘Vandaag 5 dromen, 4 daarvan militair. Uit de eerste blijkt een ingehouden woede tegen officieren’ (1907/08, p. 182).⁶

¶ *Een dispositie tot dwangneurose?*

Tot nu hebben we een poging ondernomen de symptomatologie van de dwangneurose in verband te brengen met de problematiek van een onderdrukte woede. Op deze manier konden we duidelijk maken dat het onderscheid, of zelfs de tegenstelling tussen ‘psychische constellatie’ en driftproblematiek

minstens verre van evident is. Welnu, in Freuds latere teksten over de dwangneurose, vanaf *De dispositie tot dwangneurose* uit 1913, beklemtoont hij een driftmatige factor die in de dwangneurose een belangrijke rol zou spelen: de fixatie van anaal-erotische en sadistische driftcomponenten (1913, p. 157). Hiermee verlaat hij zijn vroegere opvatting dat de neurosekeuze niet kan worden betrokken op het driftleven. In het vervolg van dit artikel zullen we onderzoeken hoe de anaal-erotiek en het sadisme kunnen worden begrepen vanuit de problematiek van de onderdrukte woede, en wat het betekent dat Freud deze driftmatige factoren betreft op een *dispositie tot dwangneurose*.

We wezen er al op dat Freud alle vormen van agressiviteit lijkt te beschouwen als manifestaties van sadisme, ook al moet hij hiervoor de term *sadisme* zeer ver oprekken, en ook al ziet hij daardoor belangrijke onderscheiden, zoals die tussen haat (passie), woede (affect) en sadisme (drift), over het hoofd.⁷ Deze terminologische verwarring bereikt zijn hoogtepunt in *Driften en hun lotgeval- len* (1915). In dat artikel beschrijft Freud de dwangneurose, het masochisme en het sadisme als drie mogelijke afleidingen van een oorspronkelijke sadistische driftimpuls die door hem wordt beschreven als *gewelddadigheid, het uitoefenen van geweld tegen een andere persoon als object* (1915, p. 51). Wanneer deze sadistische impuls zijn uitwendige object moet opgeven, wordt dit object vervangen door de eigen persoon. Het sadisme richt zich nu tegen het eigen Ik. Zo ontstaat een intrapsychisch sadomasochisme. Masochisme als seksuele perversie ontstaat wanneer weer een andere persoon de rol van de sadistische subjectpool op zich neemt; pervers sadisme wanneer de ander de passieve rol vertolkt. Sinds Deleuzes studie van het masochisme (1967) is deze gedachte dat het sadisme en het masochisme twee complementaire transformaties zijn van eenzelfde drift, nog moeilijk te verdedigen.⁸ Des te problematischer is Freuds stelling dat deze perversies ook nog eens de intersubjectieve ensceneringen zijn van een intrapsychisch sadomasochisme dat kenmerkend zou zijn voor de dwangneurose: *‘In de dwangneurose geschiedt de wending tegen de eigen persoon zonder dat er sprake is van passiviteit jegens een nieuwe persoon. Kwelzucht wordt zelfkwelling, zelfbestrafing, geen masochisme. Het actieve verbum wordt niet omgezet in het passivum, maar in een reflexief medium’* (1915, p. 52). Freuds *grammaticale* afleiding van masochisme, sadisme en dwangneurose uit één oorspronkelijke gewelddadigheid lijkt het hoogtepunt van de verwarring tussen haat, sadisme en woede, die we in onze lectuur van *De Rattenman* centraal hebben gesteld. De gewelddadigheid die in de dwangneurose tegen de eigen persoon wordt gekeerd, is die van de woede. Maar deze dynamiek lijkt ons ver verwijderd van de onderkoelde haat en de affectieve nulgraad die de seksuele perversies kenmerken.

Maar, wat moeten we aan met de anaal-erotische driftimpulsen? In *De Rattenman* speelt de anaal-erotiek nog geen belangrijke rol (Mahony 1986, p. 164), maar in *De dispositie tot dwangneurose* (1913) beschouwt Freud de regressie naar de anaal-erotiek als een belangrijke component van de dwang-

neurose (1913, p. 157). Het is niet moeilijk hierin de band met de problematiek van de woede te herkennen. De opvoeding tot zindelijkheid is immers de eerste, prototypische situatie waarin een erotische lust wordt gedwarsboomd door een als willekeurig ervaren autoriteit.⁹ Hier doet zich de eerste gelegenheid voor om op een dergelijke situatie te reageren, niet met liefde of haat, maar met plooibaarheid of koppigheid (1905, p. 117). Voor diegenen met een dispositie tot dwangneurose is dit misschien de gelegenheid om te antwoorden met een overspannen braafheid en welgemanierdheid die een opstandige maar machteloze woede moeten onderdrukken. Deze prototypische situatie laat dan zijn sporen na in de latere dwangneurose, waardoor de symptomen voor altijd verbonden blijven met de atmosfeer van de anale erotiek. In de onmachtige rebellie tegen de zindelijkheidstraining wordt de «woededrift» gebonden aan de «erogene bevuilingsdrift».¹⁰ Deze dubbele driftproblematiek van woede en bevuiling keert dan terug in de «speciale scatologische gewoonten, ceremoniën en wat dies meer zij» (1905, p. 117) en in de dwangneurotische obsessie met reinheid en orde. Zo wordt bij uitstek de poetswoede de uiting van én de afweer tegen een echte, onderdrukte woede, én een strijd tegen wat vuil en vies is waarbij men zich voortdurend kan bezighouden met wat vuil en vies is.

Niet iedereen is even gevoelig voor de hierboven geschetste problematiek van verbeterde woede en koppige opstandigheid. Dit interindividuele verschil wijst volgens Freud op de noodzaak om een «dispositie tot dwangneurose» te postuleren: of iemand aanleg heeft om hysterisch, dwangneurotisch of paranoïde te worden, hangt niet af van de accidentele gebeurtenissen uit iemands levensgeschiedenis, maar van een aangeboren en erfelijke gevoeligheid voor een bepaalde driftproblematiek (1913, p. 153). Het opgeven van de verleidingstheorie in 1897 leidt immers niet, zoals een psychoanalytische oorsprongsmythe suggereert,¹¹ naar de ontdekking van het belang van oedipale fantasieën,¹² maar naar de herbevestiging van de overheersende rol van de dispositie en van de seksuele constitutie. In *Mijn opvattingen over de rol van de seksualiteit in de etiologie van de neurosen* (1906) schrijft Freud: «Met het naar de achtergrond verdwijnen van de accidentele ervaringsinvloeden moesten de constitutionele en erfelijke factoren wederom de overhand krijgen, echter met dit verschil ten opzichte van de gebruikelijke opvatting, dat in mijn theorie de «seksuele constitutie» in de plaats kwam voor de algemene neuropathische dispositie» (1906, p. 18).

¶ Conclusie

In dit artikel hebben we getracht de verschillende aspecten van de dwangneurotische dispositie te beschrijven als een klinische eenheid waarin de onderdrukte woede centraal staat. We hebben betoogd dat de verwarring tussen woede en haat die Freuds teksten over de dwangneurose beheerst zowel verantwoordelijk is voor de introductie van het «Vaterkomplex» — en dus voor de (al te gemakkelijke?) oedipalisering van de dwangneurose — als voor een kunst-

matige tegenstelling tussen driftproblematiek en psychische afweermechanismen in de karakterisering van de neurose. Een fenomenologie van de onderdrukte woede maakt het echter mogelijk om zowel het specifieke afweermechanisme van de dwangneurose (de verschuiving) als het verband met de anaal-erotische en sadistische driftimpulsen inzichtelijk te maken als elementen die in het verlengde liggen van de interne dynamiek van de woede zelf.

Literatuur

- ANZIEU, D. (1988). *L'autoanalyse de Freud*. Parijs: PUF.
- DE VLEMINCK, J. (2007). Kaïn en Abel — De verloren zonen van de psychoanalyse? *Psychoanalytische Perspectieven*, 25, 347-375.
- DELEUZE, G. (1967). *Présentation de Sacher-Masoch*. Parijs: Minuit.
- FREUD, S. (1905). Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische beschouwingen* 1 (p. 48-177). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1906). Mijn opvattingen over de rol van de seksualiteit in de etiologie van de neurosen. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische beschouwingen* 2, (p. 10-23). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1907/1908). Oorspronkelijke notities betreffende de Rattenman. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Ziektegeschiedenissen* 5 (p. 98-182). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1909). Opmerkingen over een geval van dwangneurose. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Ziektegeschiedenissen* 5 (p. 9-95). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1913). De dispositie tot dwangneurose. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische beschouwingen* 2 (p. 149-163). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1914). De Mozes van Michelangelo. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en religie* 1 (p. 131-167). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1915). Driften en hun lotgevalen. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische theorie* 2 (p. 31-65). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1926). Remming, symptoom en angst. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische theorie* 3 (p. 123-232). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. & BREUER, J. (1895). Studies over hysterie. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische beschouwingen* 5. Amsterdam: Boom.
- GEYSKENS, T. (2006). Deleuze over Sacher-Masoch — Literatuur als symptomatologie. *Tijdschrift voor Filosofie*, 68, 779-801.
- HEIDEGGER, M. (1961). *Nietzsche 1*. Pfullingen: Neske.
- KRIS, E. (1950). Einleitung zur Erstausgabe. In S. Freud, *Briefe an Wilhelm Fließ* (p. 519-561). Frankfurt: S. Fischer (1986).
- LEAR, J. (2005). *Freud*. Londen: Routledge.
- MAHONY, P. (1986). *Freud and the Ratman*. Londen: Yale University Press.
- SCHELER, M. (1973). *Wesen und Formen der Sympathie*. Bern: Francke.
- VAN HAUTE, PH. & GEYSKENS, T. (2009). Ik geloof niet meer in mijn *neurotica* — Trauma en dispositie na het opgeven van de verleidingstheorie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 15, 146-158.

SUMMARY

Anger, lust and the propensity for doubt — A Freudian symptomatology of obsessional neurosis

The case of the Rat Man is Freud's most detailed attempt to develop a concrete symptomatology of obsessional neurosis. However, this attempt is burdened

by the persistent confusion between hate and anger. This article sets out to analyse that confusion and to show how it prevents clear insight into the relation between the specific instinctual constellation and the specific psychological mechanism at work in obsessional neurosis. A phenomenological distinction between hate and anger also relativizes the dominance of the Oedipus complex in the symptomatology of obsessional neurosis.

Key words: anger, disposition, father complex, Freud, hate, obsessional neurosis, Rat Man

Noten

- 1 Deze dwangmatige dispositie staat naast een hysterische dispositie die vanuit Freuds vroege teksten over de histerie geconstrueerd kan worden. Zie hierover Van Haute en Geyskens (2009).
- 2 Aanvankelijk had Freud aan dit onderscheid tussen histerie en dwangneurose (passiviteit versus activiteit in de infantiele beleving) een doorslaggevend *etiologisch* belang toegekend. Zie bijvoorbeeld Freud (1906 [1905], p. 18).
- 3 In *Remming, symptoom en angst* (1926) stelt Freud trouwens voor de term 'verdringing' te reserveren voor het afweermechanisme van de histerie (1926, p. 218).
- 4 Vergelijk met wat Freud zegt over de toorn van Mozes in *De Mozes van Michelangelo*: 'Nu wordt hij door toorn en verontwaardiging gegrepen, hij wil graag opspringen, de zondaars bestraffen, vernietigen. Omdat de woede nog ver van het object is verwijderd, richt deze zich ondertussen als gebaar tegen zijn eigen lichaam' (Freud 1914, p. 151, onze cursivering).
- 5 'De verdringing geschiedt bij deze stoornis niet door amnesie, maar door de verbreking van causale samenhangen als gevolg van terugtrekking van affect' (1909, p. 80).
- 6 Zie ook Lear's lektuur van de Rattenman (Lear 2005, p. 24 e.v.).
- 7 Zie voor deze thematiek De Vlemink (2007).
- 8 Voor een bespreking van Deleuzes analyse van het masochisme, zie Geyskens (2006). De zogenaamde affiniteit tussen sadisme en masochisme berust op de onjuiste gedachte dat de pijn centraal staat in deze twee perversies. Deleuzes analyse van het literaire werk van de Sade en van Sacher-Masoch toont echter overtuigend aan dat de pijn een secundair probleem is in deze perversies.
- 9 'Bij deze gelegenheid vermoedt het kleintje voor het eerst iets van de omgeving die vijandig staat tegenover driftimpulsen' (1905, p. 117).
- 10 In de laatste zin van *Oorspronkelijke notities betreffende de 'Rattenman'* omschrijft Freud de dwangneurose als 'een voortgaande onderdrukking van de woededrift, gepaard gaand met terugkeer van de verdrongen erogene bevullingsdrift' (1907/08, p. 182).
- 11 Zie bijvoorbeeld Kris (1950), Anzieu (1988). Over deze problematiek, zie Van Haute & Geyskens (2009).
- 12 Het oedipuscomplex begint pas vanaf de jaren 1910 een belangrijke rol te spelen in Freuds neuroseleer. Pas in de vierde editie van *Drie verhandelingen* uit 1920 wordt een verwijzing naar het oedipuscomplex ingelast.

Manuscript ontvangen 11 maart 2009

Definitieve versie 19 oktober 2009